

**ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA
ȘI TERITORIUL EI:
COLONIȘTI, RELIGII, LOCAȘURI DE CULT***

CONSTANTIN POP

Un interesant aspect al activității edilitare romane, în secolele II—III, în capitala Daciei, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* și în teritoriul aparținător ei, poate fi urmărit și prin construirea de locașuri religioase. Politica imperială de colonizare masivă, precum și aducerea a numeroase unități militare de diferite etnii, atrage după sine apariția unor variate manifestări cultice în provincia creată de împăratul Traian în anul 106 d.Ch.

Dacă până astăzi cercetările arheologice la Sarmizegetusa și în împrejurimi, precum și cele câteva texte epigrafice păstrate, care fac referiri directe la construirea unor edificii religioase în metropolă și în *territorium* nu pot, decât într-o oarecare măsură, să satisfacă cerințele noastre, atunci va trebui să facem apel la ipoteze pentru ca imaginea celor propuse să fie întregită mulțumitor.

În mod normal, grupurile etnice (fie coloniști, fie militari), atât de diverse, au translat tradițiile lor religioase pe aceste meleaguri, tradiții pe care le-au cultivat mai departe, adăugându-le cultelor care alcătuiau religia oficială de stat (cultul Romei ori cel referitor la *Domus Divina*).

Desigur, venerarea atâtor divinități a fost posibilă numai în condițiile unei vaste și susținute politici edilitare, prin ridicare de temple și sanctuare în cinstea unor zei, ce amintesc mereu despre originea etnică a celor veniți *ex toto orbe Romano*¹ (după cum afirmă cronicarul Eutropius, în secolul IV d.Ch.). Deci, coloniștii au găsit în teritoriul metropolei, ca pretutindeni în Dacia, un teren deosebit de fertil dezvoltării și impunerii religiilor lor, cu atât mai mult cu cât populația dacică autohtonă, învinsă în războaie, nu a putut opune o prea mare rezistență cuceritorilor, mai ales în domeniul atât de sensibil al religiei. De altfel, cultele locale pot fi depistate cu foarte mare greutate, deși ele au existat cu certitudine, fiind însă „ascunse sub veșmântul“ fenomenului de *interpretatio Romana*. Nu vom vorbi despre ele, tema de față tratând cu totul alt subiect.

* Varianta în limba franceză a lucrării a fost prezentată la cel de al II-lea Colocviu internațional româno-elvețian privind „Politica edilitară a Imperiului roman“ (Bernă, septembrie 1993).

¹ Eutropius, VIII, 6, 1.

Pentru a înțelege pe deplin activitatea romană de construire a edificiilor sfinte, acțiune mai vastă decât lasă să se întrevadă descoperirile arheologice și inscripțiile din Sarmizegetusa și din teritoriul ei, est absolut necesar să prezentăm o listă cât mai completă — bazată pe text epigrafice, în special votive și funerare —, care să ne informeze asupra originii coloniștilor (în rândul cărora i-am cuprins și pe militari) și divinităților depistate. Astfel, am inclus și studierea inscripțiilor provenite din principalele localități ale teritoriului, ca: *municipium Tibiscum* (Jupa-Caransebeș), *Micia (pagus Miciensis, Vețel)*, *Germisara* (Geoagiu Băi și Geoagiu-Cigmău), precum și alte așezări aferente, mai mult sau mai puțin importante: *Pons Augusti* (Marga ?), *Aquae (pagus Aquensis Călan)*, *Petris* (Uroiș ?) etc.

De la început, trebuie să atragem atenția că pentru elucidarea problemei se ivesc mai multe impedimente:

1. Nu întotdeauna originea etnică a coloniștilor sau a soldaților poate fi stabilită cu precizie, ei purtând de multe ori *tria nomina* pu latine, consecință a romanizării lor, prin acordarea oficială a cetățeniei

2. Unele persoane, cu un *ethnikon*, cert datorită funcțiilor înalte deținute într-o provincie străină lor, dedică *ex voto*-uri tocmai divinităților originare din regiunea respectivă. Iată un exemplu concludent: cavalerul roman *Quintus Axius Aelianus*, ajuns „procurator al Dacie Apulensis și locțiitorul guvernatorului“ (anul 238 d.Ch.), cu alte numeroase titluri (neinteresante pentru noi), pe baza faptului că era și „procuratorul averii private în Belgia și în cele două Germanii²“, oferă la Sarmizegetusa (al cărui *patronus* este) un altar pentru *Apollo Grannus* și *Sirona*³, zei celto-germanici, care amintesc de acele ținuturi îndepărtate de patrie, în care el își exercita demnitatea amintită.

3. Alte persoane, ajunse la bunăstare sau într-un post oarecare de conducere în cadrul unei comunități etnice civile ori militare de al neam, donează ofrande zeilor de pe meleagurile de unde a plecat, fie el, fie familia lui. Astfel, la *Tibiscum*, veteranul *Aurelius Laecanius Paulinus* (deci, cu nume roman), deși fost „armurier“ (*custos armorum* în *cohors I Vindelicorum* (originară din regiunile occidentale ale Imperiului), dedică un *ex voto* „divinității sale orientale“ *Sol Ierhabol*⁴.

4. Și în cazul divinităților, câteodată, nu se poate face o strictă delimitare în ceea ce privește ținuturile lor de obârșie. Acest fapt se datorează, fie cunoscutului fenomen de sincretism (exemple, *Mars devenit Singilis*⁵, *Apollo* numit *Grannus*⁶, *Iupiter* în ipostazele de *Dolichenus*⁷, *Heliopolitanus*⁸ ș.a.), fie a schimbării locului lor de adorație primar (în special, caracter mixt prezintă acei *Dii patri*⁹, sub al căror generic sunt cuprinși zeii inițiali punico-carthaginezi *Belhamon* — *Ba'a Hammon* și *Benefal* — *Fenebal*, *Pene Ba'al*, poate *Tanit*, alături de divi-

² IDR, III/2, 89.

³ IDR, III/2, 191.

⁴ IDR, III/1, 137.

⁵ I. Piso, în *ZPE*, 50, 1983, p. 233 sqq.

⁶ Vezi nota 3.

⁷ IDR, III/1, 139; III/2, 202—204; III/3, 15, 66—67.

⁸ IDR, III/2, 243; III/3, 95—96.

⁹ IDR, III/2, 18.

nitățile din Canaan ori Arabia preislamică, *Malagbel* — *Malekbe* și *Manavat*, intrați definitiv în patheonul semito-palmyrean).

În continuare (pentru a nu îngreuna lectura), vom prezenta doar câteva nume și cognomene ale coloniștilor¹⁰, surprinși în arealul care ne interesează. Stabilirea originii s-a făcut după etnicul lor cert sau presupus.

1. *Coloniști de origine pur romană*: familiile *Antonia*, *Clodia*, *Cominia*, *Domitia*, *Iulia*, *Procilia*, *Sentia*, *Servia*, *Titia*, *Valeria*, *Varenia*¹¹ etc.

2. *Regiuni italice*: *Titus Fabius Aquileiensis*¹², originar din Aquileia; *Caius Venetius Privatus*¹³, din zona venetă a peninsulei ori illyr naturalizat; *Umbria Africana* și *Umbrius Villanus*¹⁴, purtând numele regiunii respective din Italia (personajul feminin nu este exclus să provină și dintr-o provincie nord-vest africană).

3. *Greci continentali sau microasiatici*: *Afrodisia*, *Aphrodisius*, *Antipater*, *Apollinarios*, *Callityche*, *Carpion*, *Demetria*, *Dionysos*, *Epigonus*, *Eucharistus*, *Eutyches*, *Graecianus*, *Hermes*, *Hermias*, *Irene (Eirone)*, *Laeda*, *Metrodorus*, *Nicomaeides*, *Onesimus*, *Patroclus*, *Phoebus*, *Protas*, *Protenus*, *Protus*, *Sospiter*, *Stratonicus*, *Theodorus*, *Theofilus*, *Timocrates*, *Timotheus*, *Trofimus*, *Zosimus*, *Zoticus* ș.a.

4. *Zona pontică*: *Caius Licinius Ponticus*¹⁵, din *Caesarea Pontica*.

Provincii apusene:

5. *Regiunea batavă*: probabil, *Batava*.

6. *Nume celtice*: *Atenus*, *Attio*, *Bononius*, *Businnius*, *Sisiata*, *Tato*, *Togernius*, probabil *Veponius* și *Vepidius* etc.

7. *Ținutul renan*: *Carantius Germanus*¹⁶, din *Augusta Treverorum* (Trier); *Iulius Secundus*¹⁷, „cercetaș“ din *numerus Germanicianorum Exploratorum*, originar din *Colonia Claudia Ara Augusta Agrippinensium* (Köln-ul de astăzi).

Provincii dunărene:

8. *Dalmatia*: *Andena* (întâlnit și în sudul Pannoniei), *Gaurius*.

9. *Illyricum*: *Dasumius*, *Dassius*, posibil *Opiava*.

10. *Macedonia*: *Ancharius* (dar și dalmatin).

11. *Moesia Superior*: *Antonia Bonosa*¹⁸, venită din *Viminacium* (Kostolac, Serbia).

12. *Thracia*: *Atta* (poate fi și celticul *Attio*), *Aulusanus*, *Bessa*, *Brisanus*, (*Brizenus*).

Africa de nord:

13. *Nume egiptene*: *Hammonius*.

14. *Mauretania Caesariensis*: *Ma(t?)urus*.

¹⁰ Pentru consultare: IDR, III/1—3; CIL, III, cu *Suppl.*; D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, etc.

¹¹ H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* (în continuare prescurtarea *Colonia*), București, 1984. p. 41.

¹² IDR, III/3, 213.

¹³ IDR, III/2, 459.

¹⁴ IDR, III/2, 452 a (=IDR, III/3, 5).

¹⁵ IDR, III/3, 179.

¹⁶ IDR, III/2, 427.

¹⁷ IDR, III/3, 263.

¹⁸ IDR, III/2, 379.

15. *Punico-carthagineze*: probabil *Iarse* (care poate fi însă și *tracic, Tarse, Tarsa*).

Coloniști orientali:

16. *Arabia* (preislamică): posibil *Iateimos*.

17. *Iran*: probabil *Arimo*.

18. *Semito-palmyreni*: *Abraenus, Barsemis, Bericio, Borafas, Godes, Gora, Guras, Habibis, Ierheus, Malchus, Neses, Theimes, Themo, Zabdibol, Zora* ș.a.

19. *Coloniști syrieni*: *Aquila (Agula), Erapoles* (cognomen de la orașul *Hierapolis*), *Gaius Gaianus* și *Proculus Apollofanus*, care deși nu poartă nume specifice syriene, se intitulează *Suri negotiatores*¹⁹ etc.

Iată acum, pantheonul religios întâlnit în teritoriul ulpian, gruparea divinităților fiind ordonată tot după locul lor de origine. Pentru prezentarea zeilor s-a făcut apel la inscripții, monumente sculpturale și piese mici figurate²⁰. Nu s-au luat în considerare mărturiile epigrafice referitoare la cultul Romei, al Casei imperiale, la divinitățile cu denumiri generale (*Terra Mater, Terra Daciae, Genius Daciae* etc.) sau la spirite protectoare specifice locului (*Genius coloniae Sarmizegetusae, Genius Loci* ș.a.), ale diferitelor colegii orașenești și meșteșugărești²¹, deoarece ele nu lasă să se întrevadă etnicitatea lor.

I. PANTHEONUL CLASIC GRECO-ROMAN

1. DII INDIGETES (zei romani)

a) *Dii consentes*. Din cei 12 zei principali ai pantheonului — a căror enumerare nu-și află rostul —, singura divinitate neatestată în capitală și în *territorium* este *Vesta*.

b) *Divinități în legătură cu dii consentes*: *Cupido-Amor, Salacia*.

c) *Zeități admise ulterior în pantheon și cortegiul lor*: *Hercules Liber* cu *Libera* și alaiul dionysiac (*Ampelos, Pan, Silenus, satyri, bacante*), divinitățile vindecătoare (*Aesculapius, Hygia, Epione, Telesphorus, Akesis-Euamerion*), *Castor* și *Pollux* (doar unul dintre personaje identificat).

2. *Dii novensides* (de origine italică): *Silvanus* și *Silvanae*.

3. *Dii novensides* (elini): *Dis Pater (Pluto)* și *Proserpina (Core)*, *Luna (Selene)*, *Hecate, Priapus, Nymphae*.

4. *Personificări*: a. divinități marine sau fluviale: *Okeanos*, poartă *Danubius*; b. spirite: *Lares*; c. personificarea morții: *Mors (Thanatos)*; d. concepte abstracte: bogăția, norocul: *Fortuna*; răzburarea: *Nemesis*; e. valori morale: înțelegerea: *Concordia*; dorințele: *Cupidines*; providență: *Providentia*; salvarea: *Salus*; biruința: *Victoria*; reușita: *Bonus Eventus*.

5. *Personaje și scene mitologice, reprezentări fantastice*: *Diomedes*: mitul lui *Marsyas* și cel al „răpirii Europei”, scene homerice („Judecat

¹⁹ IDR, III/2, 203.

²⁰ Bibliografie: CIL, III, cu *Suppl.*; IDR, III/1—3; D. Alicu, C. Pop, V. Wolmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa, British Archaeological Report International Series 55*, Oxford, 1979, v. *Catalogue*, p. 67—128, etc. Pentru pietre de inel gravate, v. L. Țeposu-David, în *OmCD*, București, 1960, p. 525—534; ider în *SCIV*, XV, 2, 1964, p. 257—264.

²¹ IDR, III/1—3, v. *Indices*.

lui Paris“, „Priam, Achile și Automedon“, „Cassandra și Ajax“, Medusa-Gorgona, sfincși, tritoni, centauri, capricorni, gryllos.

II. DIVINITĂȚI NORD-AFRICANE

1. *Egiptene*: Isis, Serapis, Ammon-Ammun (devenit prin sincretism Iupiter-Ammon), Horus (Harpocrates).

2. *Punico-carthagineze*: Caelestis (posibil identificată cu Tanit sau Baltis), Bel Hamon (Bel Ahamon, Ba'al Hamon, împreună cu zeul syrian Bel trece în pantheonul palmyrean, în grupul *Dii patri* „zeii strămoșești ai patriei“), Benefal (Fenebal, Tanit ori Pene Ba'al, ajunge în Siria tot sub această denumire generică).

3. *Alte divinități nord-africane*: Zeii mauri.

III. CULTE ORIENTALE

1. *Phrygia*: Cybele, Attis, Sabazius, Men Cilvastianus, Aesculapius Pergamenus (apelativ al zeului medicinei, care se bucura de un cult deosebit în orașul Pergamon).

2. *Syria*: Iupiter Dolichenus (numit uneori și Commagenus, divinitate a orașului Doliche din Commagene, Tell Duruk), spirite protectoare ale unor unități militare de orientali (*cohors II Flavia Commagenorum, numerus Palmyrenorum Tibiscensium*), Iupiter Heliopolitanus (din orașul Heliopolis, Baalbek), Iupiter Erapolitanus (Hierapolitanus, după numele orașului Hierapolis, Membidj), Iupiter Turmazgadis, Dea Syria (posibil, Atargatis), *Dii patri* (despre care am amintit), Deus Aeternus, Théos Hypsistos (Epekoos), Sol (Soarele), Belus, Iarhabol (Iarhibol).

3. *Iran*: Mithras (în țara de origine numit și Deus Nabarze), cu acoliiții Cautes și Cautopates.

4. *Canaan sau Arabia* (preislamică): Malagbel (Malachbelus, Malikke, Malekbe — a se vedea *Dii patri*), Manavat (de asemenea, regăsit la syrienii „zei strămoșești“), Bonus Puer (Azizos, Azizus).

IV. ZEITĂȚI OCCIDENTALE

1. *Regiuni italice*: Iupiter Appeninus (din regiune montană respectivă), Fortuna Praenestina (din orașul Praeneste).

2. *Hispania*: Mars Singilis.

3. *Ținuturi celto-germanice*: Apollo Grannus, Mars-Camulus, Epona, Sirona, Campestres, Rosmerta, Quadriviae (Quadribiae), Suleviae montanae.

V. CULTE BALCANO-DUNĂRENE

Călărețul trac (Heros), Cavalerii danubieni.

În continuare, vom analiza construcțiile descoperite prin săpături arheologice (unele confirmate prin mărturii epigrafice) și inscripțiile care fac dovada directă a activității edilitare religioase în aria geografică studiată.

A. ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

I. a) *Edificii clasice cercetate arheologic:*1. *Aedes Augustalium*²² (fig. 1/1).

Construirea clădirii (în care se celebra cultul oficial imperial), d fapt o porțiune a forului, a început, probabil, pe la mijlocul secolului II p.Ch. Conform plăcii de „fundatie”²³, inițiatorul lucrărilor a fost *Marcus Procilius Niceta, duumviralis* și *flamen* al *Sarmizegetusei*, desăvârșirea ei fiind atribuită fiului acestuia, *Marcus Procilius Regulus*, cavaler și *decurio coloniae*.

Alte texte scrise referitoare la existența edificiului:

a) Menționarea unor lucrări executate la clădire („stucatură, pictură, scări, statui, perdele, două candelabre de bronz”)²⁴ prin grija unei persoane bogate ori *augustalis*, a cărui nume nu se cunoaște.

b) Posibil, inscripția de pe o arhitravă, care amintește că *Marcus Veponius Maximinus*²⁵, *augustalis*, a ridicat „un portic cu acoperiș” la palat.

c) Colonetă cu epigrafă, ce confirmă existența ordinului *augustalium* (*ordo Augustalium*) și căruia *Publius Antonius Super*²⁶ „îi dedică monumentul (?)”, contribuind — după o ipoteză recentă — și cu țigle la acoperirea clădirii în timpul lui Severus Alexander²⁷.

d) Referire la un *augustalis* necunoscut (plaga este ruptă), care re face „pe cheltuială proprie, templul colegilor săi” (deci, *Aedes Augustalium*), „ruinat de vechime” (*vetustate dilapsum*)²⁸.

Zona situată la est de amfiteatru și la nord, *extra muros*, de oraș antic, în urma cercetărilor arheologice s-a dovedit a fi, cu precădere, zonă (*incintă*) sacră. Cu excepția unor clădiri, situate în imediata apropiere a arenei de spectacole (de pildă, *Schola gladiatorum*²⁹), toate celelalte edificii săpate sunt temple și sanctuare.

2. *Templul nemesiac*³⁰ (fig. 1/2).

Zeiței *Nemesis*, mult venerată de gladiatori, i se ridică un loca (căruia i s-au surprins mai multe faze de construcție), în imediata apropiere a amfiteatrului.

Referitor la acest templu, ni se pare destul de îndrăzneță ipoteza care presupune că edificiul a fost construit de către *Aelius Diogenes* :

²² C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 224—263; idem, în *Dacia*, III—IV 1927—1932, p. 516—556; *Colonia*, p. 145—159, ș.a. Cercetările în for și palat continuă și astăzi, ele fiind efectuate de un colectiv al Universității din Cluj, coordonat de Ioan Piso. Pe *decumanus maximus*, lângă fațada forului, foarte recent s-a descoperit un *nymphaeum*, cu un sanctuar închinat în *honorem Domus Divinae* cu fragmente statuare ale lui Septimius Severus și Iuliei Domna. Informație detaliată a colegului Ioan Piso, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

²³ IDR, III/2, 2.

²⁴ IDR, III/2, 4.

²⁵ IDR, III/2, 12.

²⁶ IDR, III/2, 134.

²⁷ *Colonia*, p. 147.

²⁸ IDR, III/2, 5.

²⁹ *Colonia*, p. 100—107.

³⁰ *Colonia*, p. 107—109.

³¹ *Colonia*, p. 109.

*Silia Valeria*³², ipoteză datorată unui text epigrafic descoperit în localitatea Marga (despre care vom mai vorbi).

3. Templul lui Liber Pater³³ (fig. 1/3).

Apartine stilului corintic. Apariția sa poate fi plasată în epoca traianică. Cercetările în interiorul edificiului au scos la iveală o interesantă inscripție oferită acestui zeu, amintind de *Lucius Apuleius Marcus*³⁴, *decurio questor* al Sarmizegetusei, care, în calitate de „șef al cancelariei“, a refăcut „porticul și camerele templului incendiate de dușmani“. Informația este confirmată de săpăturile arheologice prin descoperirea unor distrugerii. Clădirile *extra muros* ale capitalei au avut de suferit în urma atacurilor marcomanice din timpul domniei împăratului Marcus Aurelius. Templul este refăcut după aceste evenimente, existența sa luând sfârșit odată cu părăsirea oficială a Daciei. Inițial, o încăpere a templului servea, probabil, cultului lui Silvanus (s-au descoperit un altar și reliefuri cu această divinitate).

4. Sanctuarele dedicate zeilor Aesculapius și Hygia³⁵ (fig. 1/4).

Inconjurate de un zid de incintă, ele au trei faze de construcție. Sunt patru sanctuare independente, de tip *fanum* și funcționează până la retragerea aureliană.

5. Templul mare³⁶ (fig. 1/8).

Prin dimensiunile sale (46,30×34 m), este considerat cel mai grandios edificiu de cult din Dacia. Nu se cunoaște zeitatea tutelară, dar pe baza unor fragmente de inscripții și resturi statuare, se presupune că aici erau adorați și *Iunona*, *Diana Augusta* și *Hercules Augustus*³⁷ (de aceea clădirea mai este denumită „templul închinat mai multor divinități“). A fost edificat în stil corintic, la sfârșitul secolului II p.Ch.

6. Templul lui Silvanus³⁸ (fig. 1/9).

Este unul din puținele temple cunoscute ca fiind închinat acestui zeu. Se pare că locașul suprapune o clădire mai veche, demolată. Funcționează până în vremea împăratului Gallienus, când este distrus definitiv de un incendiu.

7—10. Edificii de cult cercetate, dar nedesignate:

Sunt în număr de patru, fiind, de asemenea, plasate în „zona sacră“ datorită lipsei inscripțiilor și a reprezentărilor figurate nu li s-a putut stabili identitatea. Poartă numele convenționale de EM 22 (Templul Romei și al lui Augustus ?, fig. 19), EM 24 (basilica ?, fig. 1/5), EM 16 (fig. 1/6) și EM 17 (fig. 1/7). Cât privește clădirea EM 24, ea are un plan apropiat de cel al templelor romane și a fost construită, probabil, după atacul marcomanic (anul 170 p.Ch.).

³² IDR, III/1, 272.

³³ *Colonia*, p. 109—116.

³⁴ IDR, III/2, 11.

³⁵ *Colonia*, p. 116—123.

³⁶ *Colonia*, p. 123—127.

³⁷ I. Piso, în *AIIA*, XI, 1976, p. 279—281

³⁸ *Colonia*, p. 127—129.

Era așezat în partea de sud-vest, *extra muros*, pe malul stâng al pârâului „Apa Mică“. Aici s-au descoperit numeroase inscripții și sculpturi (113 exemplare). Se bănuiește că în capitală au funcționat mai multe sanctuare ale zeului de origine iraniană.

13. *Templul zeilor palmyreni (syrieni)*⁴⁰ (fig. 1/15).

Situat la vest de Sarmizegetusa, pe dealul „Delineștilor“, datat la sfârșitul secolului II — începutul celui următor. Conform unei inscripții, templul a fost ridicat în onoarea „zeilor strămoșești ai patriei“ (a se vedea *Dii patri*), pe cheltuiala sa de către „primarul“ metropolei, *Publius Aelius Theimes*⁴¹, același care dedică și un *ex voto* statuar pentru *Aesculapius* și *Hygia*⁴².

Din păcate, astăzi ruinele edificiilor nr. 10—11 nu se mai pot admira pe teren, ele fiind distruse.

II. *Edificii de cult neidentificate prin cercetări, cunoscute din inscripții:*

14. *Templul Dianei (?)*⁴³

Probabil, plasat spre sud-est, în afara zidului orașului (fig. 1/12). Fragmentul unei inscripții „vorbește“ de un posibil templu dedicat zeiței, de un oarecare *Felix (?)*⁴⁴, libert imperial, *adiutor tabulari*.

15. *Sanctuar al Fortunei (?)*.

Presupusa existență este datorată unei afirmații⁴⁵.

16. *Edificiul dedicat lui Dis Pater și Proserpinei (?)*⁴⁶

Edificat, se pare, la est de oraș. Să fie oare clădirea EM 23 ? (fig. 1/11).

17. *Sanctuar pentru Dea Regina (?) (Iunona, Nemesis, Isis ?)*.

Construit de cavalerul *Marcus Cominius Quintus*, *pontifex*, *duumviralis quinquennalis*, împreună cu soția, *Antonia Valentina*⁴⁷.

18. *Templul zeiței Caelestis Virgo (?)*⁴⁸ (fig. 1/17).

Edificat de sclavul imperial *Nemesianus*⁴⁹, *librarius* „al serviciului financiar“, probabil în zona cuprinsă între punctul „Drașcov“ și gara de cale ferată a actualei comune Sarmizegetusa.

⁴⁰ *Colonia*, p. 70—73.

⁴¹ IDR, III/2, 18.

⁴² IDR, III/2, 152.

⁴³ CIL, III, *Suppl.* I, 7961; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962, p. 30, pl. I; D. Alicu și colab., *op. cit.*, p. 13.

⁴⁴ IDR, III/2, 198.

⁴⁵ IDR, III/2, p. 186.

⁴⁶ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 228—229, cu bibliografia problemei și planul topografic (p. 263).

⁴⁷ IDR, III/2, 19.

⁴⁸ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 30, pl. I.

⁴⁹ IDR, III/2, 17.

19. *Templul lui Iupiter Dolichenus* (?)⁵⁰ (fig. 1/14).

Se pare că locașul se găsea în colțul sud-vestic al incintei capitale. O inscripție lacunară, datată probabil la începutul secolului III p.Ch., a putea designa această divinitate orientală. Textul păstrat amintește de preoți cu nume semito-palmyrene. *Abraenus*, *Gora*, *Barsemon* (?)⁵¹, originari din orașul în care cultul zeului se bucura de mare popularitate

20. *Sanctuar dedicat lui Belhamon*⁵² (?).

S-ar putea să fie clădirea semnalată în porțiunea nord-vestică, *intramuros*, a metropolei (fig. 1/16).

21. *Sanctuar al „Zeilor patriei”* (?).

După un plan topografic⁵³ al capitalei, se pare că se găsea pe locul de parcare al unei cabane turistice moderne (fig. 1/18), astăzi demolată

22—23. *Inscripții referitoare la posibile construcții religioase nenominalizate.*

a. Placă de pe o clădire (templu, biserică, sediu?), „surpată de vechime”, pe care *Herculanus*⁵⁴, *decurio* și *aedilicius* al coloniei, a amplificat-o, adăugându-i și o *culina* (?). Inscripția datează de la începutul dinastiei Severilor.

b. Inscripție (reconstituită grafic, avea cel puțin 3,50 m lungime) pusă ca *titulus operis publici* pe un edificiu (*basilica*, sanctuar destinat cultului imperial, dar poate și *thermae*), construit *in honorem Domus Divinae*, de către *Lucius* (?) *Antonius Domitius Priscus*⁵⁵, *decurio coloniae Daciae*.

Desigur, nu putem încheia discuția despre edificiile de cult din Sarmizegetusa fără a aminti de ființarea — măcar logică — a unui templu al Triadei Capitoline (*Iupiter*, *Iunona*, *Minerva*), așa cum se găsesc analogii în alte provincii ale Imperiului, dar despre funcționarea căruia nu avem, deocamdată, nici o dovadă reală.

B. TIBISCUM

1. *Fanum al lui Apollo.*

Sondajele de specialitate, executate pe teritoriul actualei comunei Iaz⁵⁶ (circa 1,5 km de *municipium Tibiscum*), au întărit certitudinea existenței unui astfel de locaș, depistat și de o inscripție, datată pe la începutul secolului III p. Ch. Este vorba de un oarecare *Septimius Diodemedes*⁵⁷, *tribunus* al *cohortis I Vindelicorum* (cu sediul în acest municipiu), care „reconstruiește un *fanum*, ruinat de vechime”, dedicând inscripții protectorului muzelor.

⁵⁰ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 30, pl. I.

⁵¹ IDR, III/2, 20.

⁵² C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *op. cit.*, pl. I.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ IDR, III/2, 7.

⁵⁵ IDR, III/2, 22.

⁵⁶ P. Bona, P. Rogoza, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 439, 441.

⁵⁷ I. Piso, P. Rogoza, în *ZPE*, 58, 1985, p. 211—218.

C. MICIA

I. Edificii descoperite prin cercetări arheologice:

1. *Templum deorum Maurorum Miciensium*⁵⁸.

Templul dedicat „zeilor părintești“, plasat pe locul numit „Comoară“, la circa 1 km S-V de castru, a fost reclădit datorită „ruinării sale“ de către unitatea militară *numerus Maurorum Miciensium*⁵⁹, în frunte cu *praefectus Iulius Euangelianus* (anul 204 p. Ch.).

2. *Sanctuarul lui Iupiter Hierapolitanus*⁶⁰.

Descoperit în punctul „La Hotar“, la 400 m sud-est de castru. Altarul, depistat aici, este oferit divinității în dar de către *Cassius Rufus*⁶¹.

II. Construcții religioase cunoscute din texte epigrafice:

3. *Sanctuarul lui Silvanus Domesticus* (?).

Textul lapidar al inscripției⁶²: „Lui *Silvanus Domesticus*, închinare 10 libre de argint“, poate fi interpretat în sensul că dedicantul (care nu-și dă numele) donează acest „dar“ slujitorilor din sanctuarul ori templul divinității⁶³.

4. *Templul isiac*.

Cunoscut din inscripția de pe un altar, care afirmă că un personaj feminin, *Domitia*⁶⁴, dedică un templu Isidei.

5. *Mithraeum*.

Textul epigrafic atestă pe *Publius Aelius Euphorus*⁶⁵, libertul lui *Publius Aelius Marus, conductor pascui et salinarum* (din Dacia Superior), care construiește un edificiu religios pentru *Deus Invictus*, epitetul roman al zeului *Mithras Sol Invictus*.

D. GERMISARA

1. *Nymphaeum*.

Sanctuarul nimfelor, situat în centrul actualei stațiuni balneare Geoagiu, face în prezent obiectul unor săpături arheologice⁶⁶. Vestigiile descoperite și bogatul material⁶⁷ recoltat, documentează importanța localității, așezat în preajma apelor termale.

⁵⁸ C. Daicoviciu, în *Sargetia*, II, 1941, p. 117—125.

⁵⁹ IDR, III/3, 47.

⁶⁰ Oct. Floca, în *Materiale*, I, 1953, p. 773—784.

⁶¹ IDR, III/3, 97.

⁶² IDR, III/3, 131.

⁶³ D. Tudor, *op. cit.*, p. 124; IDR, III/3, p. 138.

⁶⁴ IDR, III/3, 48.

⁶⁵ IDR, III/3, 49.

⁶⁶ Cercetări ale Muzeului „Civilizației dacice și romane“ din Deva, conduse de Adriana Rusu.

⁶⁷ De exemplu, I. Piso, A. Rusu, în *RMI*, 1, 1990, p. 9—17; A. Rusu, E. Pescaru, în *La politique éditiale dans les provinces de l'Empire Romain. Actes du 1-er Colloque Roumano-Suisse. Deva, 1991, Cluj-Napoca, 1993, p. 201—214.*

E. PONS AUGUSTI (Marga?)

1. *Templul zeiței Nemesis.*

O inscripție, apărută la sfârșitul secolului XVII, astăzi pierdută, arată că în cinstea zeiței *Aelius Diogenes* și soția *Silia Valeria*⁶⁸ au construit un templu „prin mijloace proprii“, concesionat unui *collegium utriculariorum*. Inscripția poate va fi fost originară din Marga (localitate la aproximativ 23 km vest de Sarmizegetusa) ori aducă aici dintr-un centru mai mare al Daciei (mai apropiate erau capitala și *Tibiscum*⁶⁹). În legătură cu epigrafa respectivă, nu putem avea certitudine că inscripția ar constitui „piatra de fundație“⁷⁰ a templului nemesiac din *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, unde nu funcționa un asemenea colegiu.

Din analiza celor expuse, se poate concluziona — atât cât ne ajută informațiile arheologice, epigrafice și artistice — că prin politica imperială de colonizare masivă a teritoriului capitalei Daciei, ca și a provinciei în general, o consecință directă, logică, a acestui amplu proces o constituie apariția unor manifestări religioase diverse, care, implicit, duc la o activitate edilitară plină de efervescență.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA ET SES ENVIRONS:
COLONS, RELIGIONS, SAINTES DEMEURES

(Résumé)

Un aspect intéressant de l'activité édilitaire romaine, au II-ème—III-ème siècles, dans la capitale de la Dacie, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* et dans l'aire qui lui appartenait, peut être suivi également par la construction de demeures religieuses. La politique impériale de massive colonisation ainsi qui l'apport de nombreuses unités militaire de différentes ethnies, entraîne l'apparition de manifestations variées de culte dans la province créée par l'Empereur Trajan en l'an 106 ap. J.-C.

Ainsi, ont été des colons: d'origine purement romaine, des régions italiennes, grecs continentaux et microasiatiques, de la zone pontique, région batavique, celtique, pays renan, *Dalmatie, Illyricum, Macédonie, Mésie Supérieure, Thrace, Egypte, Maurétanie Caesariensis*, colons punico-carthaginois, d'*Arabie* (préislamique), *Iran*, colons sémito-palmyriens et syriens.

Ont été des nombreuses manifestations religieuses: I. Le *panthéon* classique greco-romain (1. *Dii indigetes* — dieux romains: *dii consentes*; divinités se rapportant aux dieux romains; dieux admis ultérieurement dans le panthéon par leur cortège. 2. *Dii novensides*, d'origine italique et hellénique. 3. Personnifications. 4. Personnages, scènes mythologiques et représentations fantastiques). II. Divinités nordafricaines (égyptiennes, punico-carthaginoises, dieux maures). III. Cultes orientaux (de *Phrygie, Syrie, Iran, Canaan* ou l'*Arabie* préislamique). IV. Divinités occidentales (des régions italiennes, l'*Hispanie*, contrées celto-germaniques). V. Cultes balcaniques-danubiens (Cavalier thracé, Cavaliers danubiens).

Sur la base des recherches et des inscriptions, ont existé les demeures religieuses suivantes dans la capitale de la Dacie et dans l'aire qui lui appartenait:

A. *Ulpia Traiana* (Sarmizegetusa, dép. de Hunedoara): I a. Édifices classiques étudiés archéologiquement: 1. *Aedes Augustalium* (fig. 1/1). 2. Le temple némésiaque (fig. 1/2). 3. Le temple de *Liber Pater* (fig. 1/3). 4. Les sanctuaires voués aux dieux

⁶⁸ Vezi nota 32.

⁶⁹ IDR, III, 1, p. 239.

⁷⁰ *Colonia*, p. 109.

Esculape et Hygie (fig. 1/4). 5. Le grand temple (fig. 1/8). 6. Le temple de *Sylvain* (fig. 1/9). Édifices de culte étudiés, mais non désignés: 7. EM 24 (Basilique?, fig. 1/5). 8. EM 16 (fig. 1/6). 9. EM 17 (fig. 1/7). 10. EM 20? (fig. 1/10); 11. EM 22 (Temple de *Rome* et d'*Auguste*?, fig. 1/19). I b. Édifices de culte voués aux dieux orientaux connus par des fouilles archéologiques: 12. *Mithraeum* (fig. 1/13). 13. Le temple des dieux palmyriens (syriens, fig. 1/15). II. Édifices de culte non identifiés par des recherches mais connus par les inscriptions: 14. Le temple de *Diane*? (fig. 1/12). 15. Le sanctuaire de *Fortune*? 16. L'édifice voué à *Dis Pater* et à *Proserpine* (EM 23?, fig. 1/11). 17. Le sanctuaire pour *Dea Regina*?. 18. Le temple de la déesse *Caelestis Virgo*? (fig. 1/17). 19. Le temple de *Jupiter Dolichenus*? (fig. 1/14). 20. Le sanctuaire voué à *Belhamon*? (fig. 1/16). 21. Le sanctuaire des „Dieux de la patrie“? (fig. 1/18). 22—23. Inscriptions qui se rapportent à de possibles constructions religieuses non nominalisées.

B. *Tibiscum* (Jupa-Caransebeș, dép. de Caraș-Severin): 1. *Fanum* d'*Apollon*.

C. *Micia* (Vețel, dép. de Hunedoara): I. Édifices découverts grâce à des recherches archéologiques: 1. *Templum deorum Maurorum Miciensium*. 2. Le sanctuaire de *Jupiter Hierapolitanus*. II. Constructions religieuses connues grâce aux textes épigraphiques: 3. Le sanctuaire de *Sylvain Domestique*. 4. Le temple isiaque. 5. *Mithraeum*.

D. *Germisara* (Geoagiu Băi, dép. de Hunedoara): 1. *Nymphaeum*.

E. *Pons Augusti* (Marga? dép. de Caraș-Severin): 1. Le temple de la déesse *Némésis*.